

ŞERİF MARDİN • Din ve İdeoloji

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayımı, 1969 (1 baskı)

İletişim Yayınları 14 • Şerif Mardin Bütün Eserleri 2

ISBN-13: 978-975-470-048-0

© 1983 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-25. BASKI 1983-2017, İstanbul

26. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Hasan Deniz

DÜZELTİ Serap Yeğen

DİZİN Hasan Deniz

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ŞERİF MARDİN

Din ve İdeoloji

ŞERİF MARDİN 1927 yılında İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde başladığı orta öğrenimini ABD'de tamamladı. Stanford Üniversitesi Siyasal Bilimler Bölümü mezuniyetinin ardından lisansüstü eğitimini John Hopkins Üniversitesi'nde yaptı. 1954'te Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne asistan olarak giren Şerif Mardin, doktoraasını "Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları" konulu teziyle Stanford Üniversitesi'nde tamamladı. 1964'te doçentliğe, 1969'da profesörlüğe yükseldi. 1973'te geçtiği Boğaziçi Üniversitesi'nde siyaset bilimi ve sosyoloji dersleri verdi. Yine, ABD'de Columbia ve California, İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak dersler verdi. Washington D.C.'deki American University Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı ve aynı üniversite bünyesinde faaliyet gösteren İslâmi Araştırmalar Merkezi'nin başkanlığı görevini yürüttü, aynı zamanda Sabancı Üniversitesi'nde öğretim görevliliğine devam etti. Mardin, 6 Eylül 2017'de hayatını kaybetti. Mardin'in yayımlanan kitapları şunlardır: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (1964), *Din ve İdeoloji* (1969), *İdeoloji* (1976), *Türkiye'den Toplum ve Siyaset* (Makaleler derlemesi, 1990), *Siyasal ve Sosyal Bilimler* (Makaleler derlemesi, 1990), *Türkiye'de Din ve Siyaset* (Makaleler derlemesi, 1991), *Türk Modernleşmesi* (Makaleler derlemesi, 1991), *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (1989) [*Bediüzzaman Said Nursi Olayı / Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim* (1992)], *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962) [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (1996)] *Türkiye, İslam ve Sekülerizm* (Makaleler derlemesi, 2011).

İÇİNDEKİLER

METODOLOJİK NOT	7
2. BASIMA ÖNSÖZ	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
DİN VE İDEOLOJİ	13
İKİNCİ BÖLÜM	
DİN SOSYOLOJİSİ VE DİNSEL DAVRANIŞ	39
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
DİN SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN İSLÂM	65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YAPI VE KÜLTÜR	103
BEŞİNCİ BÖLÜM	
CUMHURİYET DEVRİNDE “VOLK” İSLÂMİ	141
ALTINCI BÖLÜM	
AMPİRİK KANITLAR	155
YEDİNCİ BÖLÜM	
SONUÇ	165
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA	169
DİZİN	179

METODOLOJİK NOT

Bu araştırmanın amacı tarih bilimleriyle modern “davranış” bilimlerinin –ve bilhassa sosyoloji, psikoloji, sosyal antropolojinin metodlarının– ne şekilde birleştirilebileceklerini göstermektir. Bu uğurda, belirli tarih bilgileri sosyal bilim metodlarıyla işlenmiş, “deneme” mahiyetinde bir eser ortaya çıkarılmıştır. Böylece beliren model ne Osmanlı İmparatorluğu’nun iç çatışmalarının tümünün “hakikatte” nasıl cereyan ettiğini gösterme ne de Türkiye’de dinsel davranışın nedenlerini tam olarak anlatma gayesini gütmektedir. Gaye, belirli görüş açılarının ve bu arada modern ideoloji ve din sosyolojisi tahlil metodlarının bir toplumu anlatmakta bize ne gibi tahlil imkânları sağladığını araştırmaktır. Bu şekilde kurulmuş bir modelin geliştirilmesi ancak uzun yıllar yapılacak bir çalışmanın ürünü olabilir. Bir ön model kurmaya çalışırken sosyal antropolojinin yapı ile fikir arasındaki ilişkileri anlatan tetkiklerinden esinlendim.¹ Yapısal unsurları ortaya çıkarma çabasında ise en çok Max

1 Lévi-Strauss için bkz: Claude Levi-Strauss, *La Pensée Sauvage* (Paris, Plon, 1962) ve *Anthropologie Structurale*, Paris, 1958.

Weber'in metodolojisinden istifade ettim.² Yapı-fikir ilişkilerini işlerken Osmanlı tarihi hakkında yazılmış eserlerden ve din sosyolojisinin bulgularından yararlanmaya çalıştım.

Gerek tarihçiler gerekse sosyologlar günümüzde kendi alanlarında kesin bilgilerle ortaya çıkmamışlardır. Her iki bilim dalı bazı olayların veya oluşumların anlamı üzerinde ihtilâf halindedir. Pek tabii ki her iki kaynaktan bilgi alan bir araştırma onlardan daha kesin bilgiler ortaya çıkaramaz. Hattâ ortaya çıkan yapıtta, iki ayrı belirsizliğin üstüste binmesi dolayısıyla daha da büyük bir belirsizlik payı olacaktır. Araştırmamızın bütünü için belirtilenler, verilen hükümler için de geçerlidir. Araştırmada, zaman zaman belirli bazı “yapı”ların toplumu etkilediği belirtilmektedir. Bunlar elle dokunulur varlıklar değil, analitik inceleme araçlarıdır. Belirli bir “yapı”, nihayet, insan ilişkilerinin belirli düzenlilikler gösteren şekilleridir. Örneğin, Max Weber'in bahsettiği otorite şekillerinden olan *Herrschaft* (hükmetme) bir insanlararası ilişki şeklidir. Bu yaklaşımda toplum bilimlerinin ele aldığı bilimler “eşya”lık niteliğini taşımaz. Bunlar bir ilişkiler kümesini inceler. Uzun vadede toplumda olup biten her şeyi bu tip insan ilişkileri intizamına indirgemek mümkündür. Aksi istikamette bir tutum Marx'ın üzerinde önemle durduğu bir hataya yol açmaktadır. O da “şey”leşme (reification) eğilimidir. Bunun sonucu, ancak bir kavram realitesi olan olay türlerinin “eşya” olarak kabul edilmesidir. Weber'in metodolojisi ise toplumda tanımladığımız grup, sınıf, müessese gi-

2 Max Weber'in metodolojisi için bkz: Reinhard Bendix, “Max Weber's Sociology Today”, *International Social Science Journal* 17 (1965), s. 9-22; Talcott Parsons, “Evaluation and Objectivity in Social Science: an Interpretation of Max Weber's Contribution”, *Ibid*, s. 46-63; Pietro Rossi, “Scientific Objectivity and Value Hypothesis”, *Ibid*, s. 64-72; A. von Schelting, *Max Weber's Wissenschaftlehre*, Tübingen, 1934; Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*, 2. baskım. Free Press, Glencoe, Ill., 1949; Otte Hintze, “Max Weber's Soziologie” *Schmoller's Jahrbuch* 50 (1926), s. 83-95.

bi varlıkların aklımızın birer kategorisi olduğuna dikkatimizi çekiyor.

Analitik yaklaşım, bazı olay türlerini, bir bakıma keyfî olarak, bazı başlıklar altında topladığımızı ilginizi çektiği derecede, bunları geçici yapıtlar, ilerde daha ince kavramlar geliştirildiği zaman başka şekilde izahlara kavuşacak hadiseler olarak değerlendirir.

Weber'in sosyolojisinin bir diğer özelliği, kullandığı kategorileri tamamen geçerli izahlar olarak görmemesidir. Belirli bir toplumdaki meşruiyet şeklini karizmatik olarak tanımlamak, bu toplumda başka hiçbir meşruiyet şekli olmadığını söylemek değildir. Söylenen, karizmatik meşruiyet şeklinin bu topluma ana yönü verdiğidir. Aslında her toplumda Weber'in üç meşruiyet şekli de bulunur. Bunlar içiçe, girift süreçlerdir. Birinin nerede bitip öbürünün nerede başladığı belli değildir.

İdeal tip yaklaşımı, aynı zamanda aynı türden olayları başka başka analitik çerçeveler içinde inceler. Belirli bir kavramın içine giren bir kısım olaylarla bir diğer tip kavramın içine giren bir diğer olay kümesi beraberce, üçüncü bir kavramın incelediği bir olaylar kümesi teşkil edebilir. Meselâ *Herrschaft*, *Hierokratischer verband*, *Charisma* kavramları arasındaki bağıntı böyle bir bağıntıdır.

Weber'in metodolojisinin temin ettiği, bir yapının anatomisini meydana çıkarmak değildir, en güçlü tarafı karşılaştırmalarda farkları ortaya çıkarmaya yaramasıdır. Biz, bu eserimizde Osmanlı-İslâm toplumunun ve bugünkü Türkiye'nin Batı toplumlarından ayrılan bazı özellikleri olduğunu gösterebiliyorsak en önemli gayelerimizden birine varmış sayılırız.

2. BASIMA ÖNSÖZ

Din ve İdeoloji'yi yeniden, alıcı gözyle okuduğum zaman “davranışsal” sözcüğüne 1969'da ne kadar önem verdiğimi biraz da hayretle izliyorum. Bugün, sosyal bilimlerde bir yere varmayan, basitçi ve basitleştirici bir eğilim saydığım “davranışsalcılığın” o zaman fikirlerimde böylesine yer etmiş olmasını bir tek olaya bağlıyorum, o da 1960'larda Türkiye'de “normatif” düşüncenin ezici hâkimiyetiydi. Toplumumuzun kaideciliğinin toplum bilimlerine yansımaları olarak değerlendirilebileceğimiz bu niteliğe karşı koymak, protestosunu yükseltmek gerekiyordu. “Davranış bilimleri” ise toplum hadiselerini “olmaları gerektiği” gibi değil “olduğu gibi” değerlendiriyordu. “Davranışsal” yaklaşımın kullanılması da bu türden bir değerlendirmeyi mümkün kılıyordu.

Yoksa yapıtta “davranışsal” yaklaşımın Max Weber'le birlikte kullanılmış olması en azından bir rahatsızlık yaratacak niteliktedir.

Toplum bilimlerinde, siyaset bilimi gibi “makro” düzeyde genellemelerle yola çıkmak mecburiyetinde olan bir çalışma türünü aşan tahliller artık ülkemizde de gelişmeye başlamış-

tır. Bilhassa, “düşünce”nin ne kadar ayrıntılı inceleme teknikleri gerektirdiği, biraz da Fransız yapısalcılarının etkisiyle anlaşılmaya başlamıştır.

Çalışmanın kuramsal sunuşunu bugün yapsaydım çok değişik yöntemlerin altını çizerdim.

Lévi-Strauss’ın fikirleri, bugün bu düşünürü anlayabildiğim oranda, *Din ve İdeoloji*’de gereken açıklıkla anlatılmamıştır. Gene, bu noktada da, bence, sembolik sistemlerin “kitaplı” dinlerde nasıl çalıştıklarını anlamamanın en iyi yolu Lévi-Strauss’a başvurmak değildi. M. Arkun’un yaklaşımını, bugün, çok daha anlamlı bulurdum. (M. Arkun, “Lecture de la Sonrate 18,” *Annaks* 35 (1980) 418-433). Genellikle, oluşmakta olduğunu “büyük”lere kanıtlamaya çalıştığım ideoloji alanının gerçekten varolduğunu kanıtlamak üzere kullandığım araştırma örneklerinin birbiriyle ilişkisi gerektiği gibi anlatılmamıştır. Bunların her birinin o zamanlar biraz da “cephane” fonksiyonu vardı. Bundan dolayı “din”in bir toplum olayı olduğunu kanıtlayan birçok örnek ve yaklaşım kullanılmış, fakat bunların içinde açık bir tercih yapılmamıştır.

Kısaca ikinci baskısını sunduğumuz incelemenin en çok bir “deneme” ve belirli bir süreci; fikirlerin topluluktaki etkisini anlamakta bir ilk aşama olarak değerlendirmek gerekir. Okuyucuların bunu hatırlaması, yapıtı gerçek çerçevesi içine koyacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE İDEOLOJİ

Her ne kadar Raymond Aron¹ ve Daniel Bell² çağımızı ideolojilerin batış devri olarak ilan etmişlerse de, 20. yüzyıla yeniden baktığımız zaman bu yüzyılın en kesif anlamda “ideolojik” olduğunu görürüz. Diğer taraftan, öğrenci ayaklanmaları, Che mezhebi ve Marcuse’nin etkisi ideolojik düşünce için oldukça “pembe” bir geleceğin habercileridir.

“Sert” diye isimlendirebileceğimiz bir ideoloji yokolmak üzere olsa bile –ki bunun böyle olduğu kesinlikle saptanmamıştır– sosyal bilimciler, “yumuşak” ideolojilerin işleyişiyle ilgili sorunları daha yeni ele almaktadırlar ve gelecekteki çalışmalarının önemli bir kısmını bu konunun araştırmasına ayıracaktadırlar. Bu araştırmamda geniş kapsamlı ideolojilerin önemini, toplumsal eylemle din arasındaki ilişkiler açısından göstermeye ve ülkemiz yönünden incelemeye çalışacağım.

1 Raymond Aron, *La Lutte des Classes* (Paris, Gallimard, 1964), s. 214 v.d. ve bkz. “Société Industrielle, Idéologies, Philosophie”, *Preuves* 1965, No: 167, 3-13; 168, 12-24; 169, 23-41. Ayrıca bkz. Edward Shils, “The End of Ideology” *Encounter* V (1955), No: 5, 52-58.

2 Daniel Bell, *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (gözden geçirilmiş basım, New York, Collier Books, 1962), s. 393 v.d.

“Sert” ideoloji dediğim zaman, sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik esere dayanan, seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, muhtevası kuvvetli bir yapıyı kastediyorum. “Yumuşak” ideoloji ile de, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilişsel (*cognitive*) sistemlerini kastediyorum.³

Bu noktada, ideolojilerin incelenmesi, bir ucunda “sert” ideolojilerin, öbür ucunda vaziyet alışların toplandığı sürekli bir değişkenin (*continuous variable*)⁴ analizi halini alıyor. Bu açıdan vaziyet alışlar hakkında bir açıklama yapmamız gerekiyor.

Vaziyet alış (*attitude*) “bir insanın –dünyanın diğer görünüşlerinden ayırdettiği bir dünya görüşü karşısında– davranışlarından çıkarılmış psikolojik süreç örgütlenmesidir.”⁵

Hepimiz, insanların belirli hadiseler karşısında belirli “tutum”ları olduğunu biliriz. Bu tutumların bilimsel incelenmesi, “vaziyet alış”lar alanını teşkil eder. Vaziyet alışlarla “yumuşak” ideolojilerin ilişkisine gelince, aradaki bağlantı “vaziyet alış”ların da ideolojiler gibi toplum olayları için bir “anlam” eksenini sağlamalarından ileri geliyor. Ör-

3 Bu ayırım esas itibariyle William James’in “sert” ve “yumuşak fikirli” kategorilerine girmektedir, fakat benim burada kullandığım şekilde aşağıdaki eserlerdeki değiştirilmiş türlere indirgenebilir. Bkz. *The Psychology of Politics* (New York, Praeger, 1957), s. 131. Kognitif sistemler için bkz. R. P. Abelson ve M. J. Rosenberg, “Symbolic Psychologic: A Model for Attitudinal Cogniton”, *Behavioral Science*, 3 (1958) 1-13; F. Heider, “Attitudes and Cognitive Organization”, *Journal of Psychology* 21 (1946), 107-112; L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Evanston, Ill. Row Peterson, 1957); C. E. Osgood, G. J. Suci and P. H. Tannenbaum, *The Measurement of Meaning* (Urbana, U. of Ill. Press, 1957).

4 “Continuous variable” – “sürekli değişken” kavramı için bkz. William Goode ve Paul K. Hatt, *Sosyal Bilimde Araştırma Metodları* (Çev.: Ruşen Keleş, Ankara, 1964), s. 293; ve bir diğer kaynak için bkz. Leon Festinger ve Daniel Katz, *Research Methods in the Behavioral Sciences* (New York Dryden Paris, 1953), s. 392.

5 T. M. Newcomb, “On the Definition of Attitudes”, *Dictionary of Social Sciences* (der. J. Gould ve W. L. Kolb, Londra, 1964). Kısaltılmış olarak Attitudes, *Selected Reading* (Der. Maric Jahoda ve Neil Warren, Londra, Penguin Books, 1966), s. 22’de zikredilmiştir.

neğin, birisi kendini “muhafazakâr” olarak tanımlar, biz de onun muhafazakârlığının esaslarını bize anlatmasını istersek, o da buna karşılık, tek izah olarak, “insanlar kendi başlarına karar veremezler, onları dürtecek bir kervancıya ihtiyaç vardır” diye cevap verirse, bu kişinin fikirlerinin bir ideoloji etrafında kümelenmediğini söyleyemeyiz. Çok muhtemeldir ki bu şahsın “ideolojisi” çok müphem, kendisinin de nereden geldiğini bilmediği fakat muhtelif sebeplerden dolayı sıkı sıkıya sarıldığı bir “vaziyet alış”a indirgenebilir.⁶

Vaziyet alışlar, ideolojiler gibi, insan eylemine yön veren, şekillendiren iç yapılardır. Biz de bu fikrî yönelim unsurlarını en az şekillenmişinden en çok şekillenmişine kadar bir çizgi üzerine dizebiliriz. Bu çizgide en şekillenmiş iç yapı türü yukarıda “sert” olarak tanımladığımız ideolojiler olacaktır. Konumuzdan, Philip Converse’in tabirini kullanarak “inanç sistemleri”nin incelenmesi olarak bahsedebiliriz.⁷

Bu bölümde, konunun, beş açıdan bir ön analizini sunmaya çalışacağım: a) siyasal bilimlerde “sert” ideolojilerin ele alınmasının bile son zamanların bir gelişmesi olduğu; b) “yumuşak” ideolojilerin incelenmesinin geleneksel siyasal bilimlerce daha da yadırgandığı; c) burada, en işe yarar ipuçlarımızı bilgi sosyolojisi gibi siyasal bilimlerin dışındaki alanlarda bulduğumuz; d) siyasal bilimlerin bu şe-

6 “Vaziyet alış” ülkemizde “tutum”la aynı anlamda kullanılmaktadır. Bunlar için yukarıdaki notta görülen eserin dışında bkz. G. W. Allport, “The Composition of Political Attitudes”, *American Journal of Sociology* 35 (1929), s. 220-238; J. C. Davies, “Some Relations Between Events and Attitudes”, *American Political Science Review* 46 (1952), s. 777-789; H. McClosky, “Conservatism and Personality”, *American Political Science Review* 52 (1958), s. 27-45; Herbers Blumer, “Attitudes and the Social Act”, *Social Problems* 3 (1955) s. 59-64; M. B. Smith, Jerome S. Bruner, Robert W. White, *Opinions and Personality* (New York, J. Wiley, 1956).

7 Bkz. Philip E. Converse, “The Nature of Belief Systems in Mass Publics”, *Ideology and Discontent* içinde. (der. David, E. Apter, Free Press of Glencoe, New York, 1964), s. 206-261.

kilde ortaya çıkan “taşralı” niteliğinin “davranışsal” siyasal bilimlerce kırıldığı ve modern sosyal bilim anlayışında sosyal bilimlerin bütünlüğünün anlayışına doğru gidildiği; e) dinsel inanların önemli “yumuşak” ideolojiler arasında yer aldıkları.

Siyasal Bilimlerde İdeoloji Araştırmaları

İdeoloji, günümüzde artık siyasal bilimlerin toplandığı önemli eksenlerden biri haline gelmiştir. İdeolojiden kasettiğimin, belirli bir siyasal düşünürün fikirlerinin sistematığı olmadığı herhalde artık açıktır. Bu kavramla ifade etmek istediğim, kitle toplumunun belirmesiyle beraber önem kazanan inançlardır. Bu inanç ve tutumları belirli bir şahsın fikri yapıtlarına indirgemek mümkün değildir. İdeoloji, bu anlamda daha çok, “idare edilen”lerin arasında yaygın, yönlü, fakat sınırlı, belirsiz fikir kümelerinden⁸ meydana gelir.

- 8 İdeolojinin bu anlamını geleneksel toplumlarda bulmak mümkündür ve bu eserimiz daha çok geleneksel yapılar hakkında olacaktır. Fakat “yumuşak” ideolojilerin mevcudiyeti ancak kitle toplumu teşekkül ettikten sonra Le Bon ve Tarde’in bu konulara önem vermeleriyle bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. İdeolojinin bu anlamı için bkz: a) Geleneksel toplumdaki şekiller için: Norman Cohn, *The Pursuit of the Millenium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearing on Modern Totalitarian Movements* (New York, Harper Torchbooks, 1961); Peter Worsley, *The Trumpet Shall Sound: A Study of Cargo Cults in Melanesia*, (Londra, 1957), b) Modern toplumlar için: Karl Mannheim, *Ideology and Utopia* (Londra, Routledge, 1936); J. J. Chevalier, “Le XVIIIe Siècle et la naissance des ideologies”, *Res Publica* II (1960) s. 194-204; S. P. Huntington, “Conservatism as an Ideology”. *American Political Science Review* 51 (1957), s. 454-73; H. B. Kirshen, “The Ideology of American Labor” *Politico* 25 (September 1960) s. 581-95; V. C. Nahirny, “Some Observations on Ideological Groups” *American Sociological Review* 67 (January 1962), s. 397-405; Mary Matossian “Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguties”, *Economic Development and Cultural Change* VI (April 1958), s. 217-28. Reinhard Bendix, “Industrialization, Ideologies and Social Structure”, *American Sociological Review* 24 (October 1959), s. 613-623. Genel bir bibliyografya için bkz. Norman Birbaum, *The Sociological Study of Ideology 1940: 1961*, Current Sociology (Oxford, Blackwell, 1962).